

Ольга Максимчук

БІБЛІЙНІ ЦИТАТИ СЕРЕД ПОКРАЙНІХ ЗАПИСІВ АРХІЄПІСКОПА ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА

BIBLICAL QUOTES AMONG THE MARGINAL NOTES OF ARCHBISHOP LAZAR BARANOVYCH

DOI: 10.58407/litopis.250212

© О. Максимчук, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6932-6434>

Метою статті є вивчення біблійних цитат серед покрайніх записів чернігівського архієпископа Лазаря Барановича на матеріалі двох примірників збірок його проповідей з відділу стародруків Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. **Новизна.** Досягнення поставленої мети дало змогу простежити, які біблійні книги український автор цитує найчастіше, якими перекладами Святого Письма користується, наскільки точно відтворює біблійний текст, та яку функцію виконують біблійні фрази на маргінесах його книжок. У статті використовувалися описовий, текстологічний, компаративістичний **методи**. Здобуті **висновки** демонструють, що найчастіше серед маргіналій трапляються цитати з книг Нового Завіту та Псалмів церковнослов'янською мовою, однак Баранович наводить також біблійні стихи польською (переважно книги Старого Завіту) та значно рідше – латинською мовами. Цитати часто не дослівно повторюють друкований текст Святого Письма. Розбіжності можуть бути пов'язані з тим, що автор наводив Біблію з пам'яті, не дуже дбаючи про точність цитування. У випадку з церковнослов'янськими цитатами також можливо, що Баранович користувався не Острозькою Біблією, а іншими виданнями біблійних книг (наприклад, окремими виданнями Нового Завіту, текст яких дещо відрізнявся від острозького друку). Щодо покладеного на них функціоналу, біблійні цитати могли бути своєрідним доповненням до тексту, альтернативним епіграфом чи темою проповіді, – якщо припустити, що автор прагнув створити нову версію свого казання, або ж просто частиною читацького відгуку автора на власне ж творіння.

Ключові слова: маргіналія, цитата, проповідь, книжкове видання, Біблія, Лазар Баранович.

The purpose of the article is to study biblical quotations among marginal notes of Chernihiv Archbishop Lazar Baranovich, based on the material of two copies of his sermons from the department of the early printed books at the V. Vernadskyi national library of Ukraine. **Novelty.** Achieving this goal allowed for tracing which biblical books the Ukrainian author most frequently quotes, which translations of the Holy Scriptures he uses, how accurately he reproduces the biblical text, and what function biblical phrases on margins of his books serve. The article employs descriptive, textual, and comparative **methods**. **The conclusions** demonstrate that marginal notes most often include quotations from the New Testament and Psalms in Church Slavonic, although Baranovich also cites biblical verses in Polish (primarily from the Old Testament) and, much less frequently, in Latin. Quotations sometimes do not verbatim reproduce the printed text of the Holy Scriptures. Differences may be related to the fact that the author cited the Bible from memory, paying little attention to the precision of the quotes. In the case of Church Slavonic quotations, it is also possible that Baranovich used not the Ostroh Bible but other editions of biblical books (for example, separate editions of the New Testament, the text of which differed somewhat from the Ostroh print). Regarding their assigned function, biblical quotations could serve as a kind of addition to the text, an alternative epigraph, or the theme of the sermon – assuming that the author aimed to create a new version of their sermon – or simply as part of the author's reader response to their own work.

Key words: marginal note, quote, sermon, book edition, Bible, Lazar Baranovich.

Серед українських церковних і громадсько-політичних діячів середини – другої половини XVII ст. чільне місце належить архієпископу Чернігівському та Новгород-Сіверському Лазарю Барановичу (†1693). Наразі достеменно невідомо про місце й час його народження. Викладач, а згодом ректор Києво-Могилянської колегії та настоятель Київсько-го братського монастиря, у 1657 р. він очолює чернігівську кафедру, а 1666 р. отримує сан

архієпископа¹. Почавши подвижницьке служіння в Києві, значну частину свого життя і трудів архієпископ Лазар присвятив розвитку Чернігова як духовного та культурного осередку Гетьманщини.

Лазар Баранович – плідний автор, доробок якого складають численні прозові та віршовані твори, зокрема гомілетичні, поетичні та догматично-богословські тексти. Баранович уклав та видав два збірники власних проповідей², написаних церковнослов'янською мовою, що мають назву «Меч духовний» (1666) і «Труби на дні нарочиті» (1674, інше видання того ж року вийшло під назвою «Труби словес проповідних»). Обидві збірки побачили світ в друкарні Києво-Печерської лаври.

У відділі стародруків Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського зберігаються два унікальних примірники цих видань – «Меч духовний» за шифром Кир. 1209п і «Труби на дні нарочиті празників» за шифром Кир. 1185п, – що були у власності самого автора й рясно списані його примітками. Маргіналії цих примірників, а також покрайні записи, зроблені рукою Барановича, у московському Псалтирі (1653) за шифром Кир. 3004п вивчала співробітниця відділу стародруків НБУ ім. В. Вернадського Маргарита Шамрай. Деякі із відчитаних нею записів опубліковані у виданні «Маргіналії в стародруках кириличного шрифту XV–XVII ст. з фонду Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського»³. Загальний огляд та класифікацію маргіналій чернігівського архієпископа М. Шамрай подає у статті «Невідомі записи Лазаря Барановича»⁴. На жаль, її дослідження лишилося незавершеним, а значна частина напрацювань не була опублікована.

Подальші студії над цією темою, зокрема виступи на наукових конференціях співробітників відділу стародруків НБУВ, є логічним продовженням роботи М. Шамрай. Серед опублікованих праць можна згадати статтю О. Матушек «Автокомунікація у творчості Лазаря Барановича»⁵ та відповідний розділ із її монографії «Проповіді Лазаря Барановича в дискурсі українського Бароко» («Автокомунікація Лазаря Барановича»⁶). Дослідниця зазначає, що як матеріал вона використовує в основному маргіналії, відчитані М. Шамрай.

Утім, велика кількість маргіналій ще потребує прочитання та дослідження, адже вони є невід'ємним складником інтелектуального і творчого доробку українського автора. Тож пропонується студія, метою якої є виокремлення та загальний огляд біблійних цитат серед покрайніх записів Лазаря Барановича, є черговим кроком на цьому шляху.

Маргіналії чернігівського архієпископа різні за змістом, мовою та функціями, які на них покладено автором. Частина з них – цитати або парафрази з книг Святого Письма, церковних піснеспівів, писань отців Церкви, авторів Середньовіччя та Нового часу, зокрема теологів, біблійних коментаторів, проповідників, істориків тощо. Подеколи бачимо серед них лише посилання на твір, навіть із зазначенням його сторінки, однак без самої цитати. Частина маргіналій є чимось на кшталт благочестивих розмислів чи молитовних звертань Барановича, помережаних біблійними алюзіями. Трапляються також віршовані рядки, приказки, схематичні малюнки з підписами, наприклад, хреста, серця, півмісяця, думки на важливі суспільно-політичні теми, як от протидія турецькій експансії, побутові спостереження тощо.

Деякі з маргіналій пов'язані з надрукованим текстом, доповнюючи зміст і слугуючи прикладом для викладеного у книзі. Це стосується передовсім біблійних стихів, які наводить Лазар Баранович. Наприклад, на першій сторінці *Слова на неділю 9 по зішестю Святого Духа про ходіння Ісусове по морю* з видання «Меч духовний» (арк. 145) вл. Лазар зазначає цитати, що ілюструють головну ідею казання, – Ісус рятує людей у великій небезпеці, символом якої виступає буря на морі: «Прийде Сын челоуѣческій взискати и спасти погибше» (див. Матвія 18:11), «Заблудих яко овча погибшая, взищи раба твоего» (Псалмів 118:176). Зв'язок із текстом виявляється також у маргінальних фразах небіблійного походження. До прикладу, на першій сторінці *Слова на неділю 2 по Пасці про Фому* (збірник

¹ Більше про біографію святителя див., наприклад: Матушек О. Проповіді Лазаря Барановича в дискурсі українського Бароко: монографія. Харків: Майдан, 2013. С. 15–21.

² Лазаря Барановича можна вважати представником барокового типу проповідництва в Україні, до якого належать також Йоаннікій Ґалатовський, Антоній Радивилівський, Димитрій Туптало, Варлаам Ясинський та ін. Вплив ренесансної риторики і барокових смаків, ускладнення та урізноманітнення змісту, використання численних стилістичних фігур, зміна структури проповідей та композиції цілих збірників, – усе це вирізняє українську барокову проповідь від попередніх форм давньоукраїнської гомілії (див. детальніше характеристику українського проповідництва XVII–XVIII ст., наприклад: Броджі Дж. Барокова гомілетика у східнослов'янському культурному просторі. Культурний поліморфізм українського світу. Київ: Дух і літера, 2022. С. 321–358).

³ Шамрай М. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту XV–XVII ст. з фонду Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Київ, 2005. С. 39–56, 172–187.

⁴ Шамрай М. Невідомі записи Лазаря Барановича. *Бібліотечний вісник*. 2001. № 3. С. 29–32.

⁵ Матушек О. Автокомунікація у творчості Лазаря Барановича. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна*. 2012. № 994. Вип. 64. С. 29–32.

⁶ Матушек О. Проповіді Лазаря Барановича в дискурсі українського Бароко. С. 68–79.

«Меч духовний») занотовано польськомовну приказку «*Lapa Tomku roku na roku*» («Хапай, Томку, поки на сільці», арк. 10). Фраза означає приблизно «не втрачай нагоди», вона трапляється у давніх фразеологічних збірниках, наприклад, «Адагії» Іжегожа Кнапського 1632 р.⁷ Баранович наводить приказку не випадково, адже проповідь і справді присвячена апостолу Фомі (Томі), який не вірить у воскресіння Христа й хоче торкнутися його руками, щоб переконатися в чуді.

Прикметно, що прислів'я наведено польською мовою, якою Баранович вільно володів і писав твори, адже вона була мовою ділового спілкування багатьох уродженців Речі Посполитої. За спостереженнями М. Шамрай, вл. Лазар «церковнослов'янською послуговується, звичай доповнюючи свою проповідь або друкований текст; польською віршує, описує звичай народів, стихійні явища, оцінює історичні події, цитує прислів'я; латинською – наводить уривки з творів давніх християнських авторів, зокрема блаженного Августина та античних: Овідія, Діонісія Ареопажита, Орігена та ін.»⁸.

Мовне «багатоголосся» притаманне усьому доробку Лазаря Барановича: його гомілетичні тексти видані церковнослов'янською мовою, а поетичні збірки – польською. Утім, у текстах видань трапляються й українізми; окрім того, у бібліографії засвідчено україномовні вірші авторства Барановича («Слово на Різдво», Чернівці, 1682⁹). У його ж польськомовних працях можна побачити окремі фрази чи фрагменти латиною.

Назагал «польщизна» чернігівського архієпископа позначена регіональними особливостями. Він користувався периферійним (кресовим) діалектом, а саме: його південним варіантом¹⁰. При цьому Лазар Баранович міг вдаватися до макаронізмів, змішуючи різні мови в одному фрагменті, наприклад, вплітаючи у польський текст цитати церковнослов'янською, набрані латинськими літерами¹¹. Непоодиноким використання латинських фраз у переважно польськомовних текстах – традиційне явище в українській письмовій культурі др. пол. XVII – поч. XVIII ст.

Мультилінгвізм Лазаря Барановича відобразився і на біблійних цитатах, які він наводить, зокрема у своїх записях на берегах книжок. Баранович використовує кілька перекладів Біблії – церковнослов'янський, польський та латин.

Саме біблійні стихи становлять найбільшу групу поміж аналізованих маргіналій, що й не дивно, зважаючи на сан автора та його активну проповідницьку діяльність, у якій він спирався у першу чергу на Святе Письмо.

Хоча українська проповідь доби Бароко й відійшла від концепції простого коментування біблійного уривку, проте продовжувала спиратися на біблійні цитати та їх тлумачення як один зі стрижнів, довкола яких будується структура казання. Біблійні стихи звичай використовувалися як мотто (епіграф), що відображало основну тему проповіді, до якої постійно поверталися автори у своєму викладі. Учень Лазаря Барановича й інший визначний проповідник того часу Йоаникій Галятівський зауважував: «Бо каждое казанне мое ведлуг теми написано. Що в темѣ, тоє в ексордіум, и в наррацыи, и в конклюзыи (вступі, основній частині, висновках – О. М.) знайдуется»¹². Тому та сама цитата або й інші, пов'язані із нею ключовим словом, образом чи ідеєю інколи неодноразово повторюються у тій же проповіді.

Біблійні цитати поміж маргіналій можуть виступати своєрідною альтернативою уже вказаному в проповіді мотто. Часом Лазар Баранович позначав виписаний ним біблійний стих словом *thema*; це може вказувати на те, що автор бачив його як ще одну «тему» (мотто) казання, яка покликана узагальнити основний зміст проповіді. Наприклад, на арк. 49 «Меча духовного» помітка *thema* передуює цитаті «Възнесется Бог спасения моего» (Псалмів 17:47), хоча проповідь (*Слово на св. Четверток вознесіння Господня*) має інший епіграф, теж із псалмів: «Вознесися не небеса Боже и по всей земли слава твоя» (Псалмів 56:6).

Як правило, після біблійної цитати Лазар Баранович вказує назву книги та розділ, звідки її узято, а також стих чи зачало (для псалмів або уривків із Нового Завіту), що дає змогу зіставити цитування автора з текстом Святого Письма. Такі вказівки є дуже помічні, зважаючи на те, що почерк о. Лазаря не чіткий і погано читається, подекуди чорнила розпливлися чи поблякли, а частина записів на краях аркушів була зрізана.

⁷ Knapiesz G. Thesavri Polonolatinogræci. T. 3: Adagia Polonica. Cracoviae: Typis Francisci Caesarii, 1632. P. 849.

⁸ Шамрай М. Невідомі записи Лазаря Барановича. С. 29.

⁹ Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. Львів: Вища школа, 1981. Кн. 1: 1574–1700. № 603.

¹⁰ Лазаренко О. Особливості функціонування польської мови в Україні у XVII ст. (на матеріалі творів Лазаря Барановича): автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Київ, 2005. С. 13.

¹¹ Лазаренко О. Особливості функціонування польської мови в Україні... С. 15.

¹² Галятівський Й. Ключ разумьный. Львів: Друкарня М. Сльозки, 1665. Арк. 514. Тут і далі в цитатах із джерел спрощуємо орфографію, а також унормовуємо пунктуацію.

Після деяких цитат немає посилань на біблійні книги чи стихи, тому їх прочитання також вимагає ідентифікації маргіналії як частини біблійного тексту.

Особливості і тенденції у цитуванні Біблії Лазарем Барановичем ми продемонструємо на прикладі переліку маргіналій на сторінках п'яти проповідей, обраних нами довільно (виявлені цитати або парафрази зі Святого Письма наводимо у порядку розміщення – від цитат на першій сторінці до цитат на останній сторінці проповіді, назви біблійних книг подаємо за виданням Українського біблійного товариства 2020 р. за ред. Р. Турконяка):

- *Слово на неділю 2 по Пасці про Фому* («Меч духовний», арк. 10–16 зв.):

Івана 20:28
Псалмів 22:1
Псалмів 67:21
Псалмів 3:9
Матвія 25:34
Матвія 6:10 або Луки 11:2
Луки 1:33 (парафраз)
Псалмів 76:2
Івана 20:22
1 Коринтян 12:3
Матвія 7:21
Колосян 3:11
Івана 20:27
Псалмів 28: 1–2
Матвія 26:23
Матвія 5:13
Пісня пісень 2:1
Псалмів 76:3
Солунян 4:16
Івана 9:35–39
Івана 3:18–19
Івана 3:21
Івана 20:25
Івана 20:27–28
Івана 10:9
Матвія 23:4
Івана 20:25
Івана 20:28
Луки 24:39–40
Івана 20:28

Всі зазначені цитати наведено церковнослов'янською мовою.

- *Слово на св. Четверток вознесіння Господня* («Меч духовний», арк. 48–56):

Псалмів 17:47 (церковнослов'янською, двічі на сторінці)
Приповістей 15:20 (польською мовою)
Івана 16:28 (церковнослов'янською, двічі на сторінці)
Ісаї 2:17 (церковнослов'янською)
Луки 24:51–52 (церковнослов'янською)
Псалмів 17:47 (церковнослов'янською)
Псалмів 37:22–23 (церковнослов'янською)
Псалмів 17:47 (церковнослов'янською)
Псалмів 143:5 (церковнослов'янською)
Приповістей 15:21 (церковнослов'янською)
Івана 3:21 (церковнослов'янською)
Івана 8:14 (церковнослов'янською)
Івана 8:22–23 (церковнослов'янською)
Псалмів 118:14 (церковнослов'янською)
Івана 17:13,11 (церковнослов'янською)
Йова 41:25 (польською мовою)
Колосян 3:1 (церковнослов'янською)
Івана 16:10 або 16:16 (церковнослов'янською)
Приповістей 15:20 (польською мовою)
Луки 24:51–53 (церковнослов'янською)
Ефесян 4:10 (церковнослов'янською)
Йова 15:15 та Йова 4:18 (церковнослов'янською, але через посередництво польської)
Об'явлення 12:9

- *Слово на неділю 9 по зішестю Святого Духа про ходіння Ісуса по морю* («Меч духовний», арк. 145–150 зв.):

Йова 28:11 (польською мовою)
Мудр. Іс. Сираха 23:28 (польською мовою)
Матвія 18:11 (церковнослов'янською)

Псалмів 118:176 (церковнослов'янською)

Ісаї 49:15 (латиною)

Пісня пісень 5:2 (латиною)

Матвія 8:27 (церковнослов'янською)

Матвія 17:5 (церковнослов'янською)

Псалмів 77:1 (церковнослов'янською)

• *Слово перше на воздвиження Честного Хреста Господня* («Труби на дні нарочиті», арк. 21–28):

Псалмів 93:2 (церковнослов'янською)

Псалмів 98:2 (церковнослов'янською)

1 Коринтян 1:18 (польською мовою)

Псалмів 66:3 (церковнослов'янською)

Івана 19:34 (церковнослов'янською)

Івана 12:32 (латиною)

Івана 19:22 (латиною)

Матвія 6:3 (церковнослов'янською)

Об'явлення 9:4 (церковнослов'янською)

• *Слово на святу великомученицю Варвару* («Труби на дні нарочиті», арк. 84–88 зв.):

Колоссян 3:21 (церковнослов'янською)

Пісня пісень 2:6 (польською)

Псалмів 36:24 (церковнослов'янською)

1 Коринтян 7:38 (церковнослов'янською)

Псалмів 65:12 (церковнослов'янською)

Псалмів 91:12 (церковнослов'янською)

Матвія 11:12 (польською)

Буття 1:28 (польською)

1 Коринтян 7:38 (церковнослов'янською).

У підсумку, з 83 цитат (якщо один стих повторювався кілька разів, ми рахували його як окремі цитати) 4 наведено латиною, 9 польською, решта 70 – церковнослов'янською, хоча при цьому 1 цитата є, ймовірно, перекладом із польської Біблії. У відсотковому відношенні приблизно 5% цитат – латинські, близько 11% – польські, а решта, 84% відповідно – церковнослов'янські.

Як впливає з нашого переліку, автор найчастіше цитує книги Нового Завіту (Євангелія й Послання апостолів) та книгу Псалмів (Псалтир). Цитати з інших книг Святого Письма, зокрема старозавітних, він випишує значно рідше. Як правило, Новий Завіт і псалми автор подає церковнослов'янською мовою, а Старий Завіт – польською і латиною, але є і винятки.

М. Шамрай припускає, що Лазар Баранович наводив біблійні цитати з пам'яті, оскільки часто вони мають розбіжності з текстом Святого Письма¹³. Однак постає питання: за якими книгами він запам'ятовував тексти? Адже, наприклад, церковнослов'янський текст в окремих виданнях Апостола, Псалтиря, Нового Завіту не завжди «до титли і коми» збігається з текстом Острозької Біблії. Тому деякі невідповідності цитат із маргіналій Барановича Острозькій Біблії можуть бути пов'язані з тим, що він користувався іншими друками Святого Письма. Це припущення дозволяє також пояснити, чому автор цитує Старий Завіт переважно польською мовою – ймовірно, у нього «під рукою» не було повного видання церковнослов'янської Біблії.

Отже, зіставимо маргіналії Барановича із текстом Острозької Біблії, а також двох видань XVII ст. – Євангелія (Львів, 1636) та Нового Завіту і Псалтиря (Київ, 1658) – див. *Таблиця 1*. Щодо польськомовних біблійних цитат, порівняємо їх із католицькими перекладами Леополіти (1561), Якуба Вуека (1599) та протестантським перекладом Берестейської (Радзивілівської) Біблії (1563) – див. *Таблиця 2*. Остання, «кальвіністська» Біблія, попри конфесійні розбіжності, все ж була знана на теренах православної України¹⁴.

Назагал наші спостереження підтверджують припущення М. Шамрай про неточно наведені біблійні фрагменти; це стосується не лише цитування церковнослов'янської Біблії, а й польського перекладу Книги книг.

Приклади зі стихами Матвія 18:11 і Псалмів 77:1 підтверджують думку, що Лазар Баранович міг послуговуватися не Острозькою Біблією, а іншими друками біблійних книг, оскільки маргіналії збігаються саме з київським та/чи львівським виданнями. Інші приклади демонструють, що в цих випадках український автор не дбав про точність цитати і наводив її приблизно по пам'яті. Відмінності від кодифікованого тексту Святого Письма пе-

¹³ Шамрай М. Невідомі записи Лазаря Барановича. С. 30–31.

¹⁴ Тимошенко Л. Берестейська (Радзивілівська) Біблія 1563 р. та її вплив на релігійні культури Східної Європи. *Український археографічний щорічник*. 2013. Вип. 18. С. 210–2013.

реважно незначні – використання іншої форми слова, правопис, пропуск одного слова тощо. Часом має місце зміна порядку кількох слів у реченні.

Таблиця 1.

	Маргіналії	Острозька Біблія	Євангеліє 1636	Новий Завіт і Псалтир 1658
Івана 8:14	Вим откуду пр[і]-идох и камо иду, вы же не висте откуду придох ¹⁵ и камо иду (останнє закреслено – О.М.) граду («Меч духовний», арк. 50)	Вѣм откуду прі-идох и камо иду, вы же не вѣсте откуду прихожду и камо гряду	Вѣм откуду прі-идох и камо иду. Вы же не вѣсте откуду прихожду и камо гряду	Вѣм откуду прі-идох и камо иду, вы же не вѣсте откуду прихожду и камо гряду
Івана 5:19	Не может Сын о себѣ творити ничесоже, аще не еже видит отца творяща («Меч духовный», арк. 132 зв.)	Не может Сын творити о себѣ ничесоже, аще не еже видит отца творяща	Не может Сын творити о себѣ ничесоже, аще не еже видит отца творяща	Не может Сын творити о себѣ ничесоже, аще не еже видит отца творяща
Матвія 18:11	Прійде Сын челоуѣческой взискати и спасти погибше («Меч духовный», арк. 145)	Прійде бо Сын челоуѣческой взискати и спасти погибшаго	Прійде бо Сын челоуѣческой възискати и спасти погибшее	Прійде бо Сын челоуѣческой възискати и спасти погибшее
Псалмів 77:1	«Вне[м]лите людіе мои законови моему , приклоните ухо ваше во глаголы уст моих» («Меч духовный», арк. 150)	Внемлите людіе мои закон мой , приклоните ухо ваше въ глаголы уст моих		Внѣмлите людіе мои законови моему , приклоните ухо ваше въ глаголы уст моих
Луки 11:41	От сущих вас дадите милостиню и се вся чиста вам буду[т] («Труби словес проповідних», арк. 91)	Обаче в сущих дадите милостыня, и се вся чиста вам будут	Обаче в сущих дадите милостыня, и се вся чиста вам будут	Обаче от сущих вам дадут милостыню: и се вся чиста вам будут

До того ж можемо навести приклад незначного скорочення автором біблійної цитати, зроблене, як видається, з метою економії місця. Так, на арк. 28 «Меча духовного» автор звертається до книги Об’явлення: «И речено бысть им, да не вредят, но **точію челоуѣки**, иже не имут печати Божія на челѣхъ своих» – до порівняння в Острозькій Біблії: «И речено бысть им, да не вредят **травы земныя, ни всякого злака, ни всякого древа, но челоуѣкы точію**, иже не имут печати Божія на челѣхъ своих» (Об’явлення 9:4).

Тепер звернімося до польськомовних біблійних цитат. У Таблиці 2 зведено різні варіанти перекладу біблійних стихів, які ми відчитали серед маргіналій. На її основі можна зробити висновки, що цитуючи Святе Письмо по-польски, Лазар Баранович, найімовірніше, використовує католицький переклад Якуба Вуєка, яким послуговувалися й інші українські автори, наприклад, Йоаникій Галятовський¹⁶ (це був загальноприйнятий і найбільш популярний польський переклад того часу, адже до тексту Біблії Леополіти висували багато претензій, а протестантські переклади не набули серед українців широкого вжитку).

Таблиця 2

	Маргіналії	Біблія Леополіти	Біблія Вуєка	Берестейська Біблія
Пісня пісень 2:6	Lewa ręka iego pod głową moją a prawa iego obłapi mię («Труби на дні нарочиті», арк. 84)	Ręka iego lewa pod głową moją, a prawica iego obłapi mię	Lewa ręka iego pod głową moją, a prawica iego obłapi mię	Lewą rękę swą niechay podłożyć pod głowę moję, a prawicą swą niechay mię obłapi

¹⁵ Тут і далі виділення жирним шрифтом наші.
¹⁶ Сімович В. Спроби перекладів св. Письма у творах Й. Галятовського. *Записки товариства ім. Шевченка*. Львів, 1930. Т. 99: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. Ч. 1: Праці філологічні. С. 51–80 II рах.

Второзаконня 28:13	Postawi Pan głowa a nie ogonem y będziesz zawsze na wierzchu a nie na spodku («Труби на дні нарочиті», арк. 91)	Postawi cię Pan Bog twoy głową, nie ogonem, y będziesz zawsze gorą, a nie dołem	Postawi cię Pan głową, a nie ogonem, y będziesz zawsze na wierzchu, a nie na spodku	Y uczyni cię Pán przednieyszym a nie poslednieyszym (w żydowskim stoi, Głową a nie Ogonem – зноска), y będziesz wyższy a nie niższy
Софронії 1:17	Utrapie prawie(?) ludzi[e] y chodzi[ć] będą jako ślepi bo Pan[u] zgrzeszyli («Меч духовний, арк. 128 зв.）」	Y utrapię ludzie, że będą chodzić iako ślepi, iż (przećiwko) Panu zgrzeszyli	Y utrapię ludzie, y będą chodzić iako ślepi, bo zgrzeszyli Panu	Ściśnieniem utrapię ludzi, y będą iako ślepi chodzić, abowiem zgrzeszyli Pánu
Йова 28:11	Do głębokosci rzek doszedł , y tajemne rzecz[y] na iasne położył («Меч духовний, арк. 145 зв.）」	Гłęбоkości też rzek wybadał , y rzeczy tajemne na światłość wywiodł	Гłęбоkości też rzek wybadał , y rzeczy tajemne na światłość wywiodł	Zawściaga rzek, aby nie wylewały , a rzeczy skryte wywodzi na jaśnią

Отже, наведені Барановичем стихи можуть майже дослівно повторювати Біблію Вуека (Пісня пісень 2:6, Второзаконня 28:13), а можуть мати й відмінності, що полягають, наприклад, у зміні порядку слів (Софронії 1:17) або навіть перефразуванні цитати, коли письменник наводить її досить приблизно (Йова 28:11). Подібна імпровізація, ймовірно, свідчить про те, що Баранович відтворював зміст фрагменту, не пам'ятаючи його дослівно.

Про те, що Лазар Баранович користувався польським перекладом Святого Письма, можуть свідчити також цитати церковнослов'янською мовою, які, однак, є калькою з польської. Ідеться про контамінацію двох стихів із книги Йова 15:15 та 4:18, що їх знаходимо на арк. 56 «Меча духовного»: «Небеса не суть чисти пред очима его и во ангелах своих обрете неправоту». В Острозській Біблії текст відрізняється від маргіналії Барановича: «Небо же нечисто пред ним» і «На аггелы своя жестоко» відповідно. Натомість у Біблії Вуека бачимо майже дослівний збір: «Y niebiosa nie są czyste przed oczyma iego» та «Y w anyolach swoich znalazł nieprawość» (натомість дещо інакший переклад у Біблії Леополіти: «Y niebiosa nie są czyste przed **oblicznością** iego» та «Y w anielach swoich znalazł nieprawość»; а також у Берестейській Біблії: «**Ani też** niebiosa są **bez zmazy** przed oczyma iego» та «Y w anielech swych **niedostatek baczy**»).

Наведені приклади демонструють, що Баранович і справді користувався польським текстом Біблії, найімовірніше перекладу Якуба Вуека, проте часом його маргіналії відчутно розходяться з друкованим виданням Святого Письма.

Цитування Біблії латиною серед записів Лазаря Барановича спорадичне. Можемо вказати на такі цитати: Ісаї 35:5 («Меч духовний» арк. 132), Ісаї 49:15 («Меч духовний» арк. 145 зв.), Пісня пісень 5:2 («Меч духовний» арк. 146), Об'явлення 3:19 («Меч духовний» арк. 151), Івана 12:32 («Труби на дні нарочиті» арк. 25 зв.), Івана 19:22 («Труби на дні нарочиті» арк. 25 зв.). Латиномовні фрази точно відтворюють першоджерело, хоча часом автор скорочує латинські слова, зокрема використовуючи титла. Невелика кількість латинських цитат є ознакою того, що проповідник не дуже часто користувався текстом Вульгати.

Біблійні фрази на берегах власних книжок є виявом читацького відгуку Лазаря Барановича на свої твори, його діалогом із самим собою. Припускаємо, що автор свідомо повертався до своїх уже надрукованих творів із метою компонування якоїсь нової, доповненої чи переробленої версії проповіді. Водночас як у друкованих казаннях, так і в тексті маргіналій він має схильність до нанизування біблійних цитат, наводячи кілька стихів із різних книг і розділів один за одним. Таке накопичення цитат можна пояснити фігурою ампліфікації, до якої любить вдаватися автор. Контамінація фраз біблійного походження перемежовується звертаннями до Бога чи іншими власне авторськими словами. При цьому біблійні цитати ніяк не виокремлені – ані відступом від інших записів, ані посиланням на джерело. Прикладом такого наративу є частина авторських нотаток на верхньому полі аркуша 10 збірки «Меч духовний»: «Господь мой и Бог мой (імовірно, Івана 20:28, оскільки на арк. 16 зв. маргіналія теж містить це звертання у складі повнішої цитати з Івана 20:28 – О.М.), Господь пасет мя (Псалмів 22:1 – О.М.), Бог наш Бог спасати («Бог наш, Бог еже спасати» Псалмів 67:21 – О.М.), Спаситель (?) наш, спасет нас, Господне ест спасение, и на людех своих благословение («Господне ест спасение, и на людех твоих благословение твое» Псалмів 3:9 – О.М.), сіе прийдите благословеніи отца моего, наслідуйте уготован-

ное вам царствіє («Приидите благословеніи отца моего, настѣдуйте уготованное вам царствіє» Матвія 25:34 – О.М.), сіе да приидет царствіє твоє («Да приидет царствіє твоє» Матвія 6:10 чи Луки 11:2 – О.М.), сему бо царствію не будет конца («И царствію его не будет конца» Луки 1:33 – О.М.)). Таке нагородження значної кількості біблійних цитат, поміж яких важко «почути» голос самого автора, опоетизовує мову Барановича, наближає її до стилістики сакрального тексту, надає їй майже пророчого звучання.

Прикметно, що та сама біблійна цитата на маргінесах однієї й тієї ж проповіді може повторюватися неодноразово. Наприклад, на аркушах *Слова на св. Четверток вознесіння Господня* (збірка «Меч духовний») цитата з Псалмів 17:47 «Вознесется Бог спасенія моего» (або «И да вознесется Бог спасенія моего») трапляється аж чотири рази, причому двічі – на першій сторінці казання. До того ж на аркушах тієї самої проповіді двічі повторено стих Приповісті 15:20 «Сын мудру и весела оуса» (зокрема й на початку проповіді на гравюрі-заставці), і один раз ця ж фраза записана церковнослов'янською: «Сын премудр веселит отца». На відміну від вищезгаданої цитати з Псалмів, яка лексемою «вознесется» пов'язана із центральною темою проповіді на Вознесіння, стих із Приповістей Соломона напряму не стосується казання, хіба що у своєму алегоричному прочитанні – як вказівка на Ісуса як слухняного Сина свого Батька – Бога-Отця.

У підсумку варто зауважити, що Лазар Баранович часто лишає виписки з біблійного тексту на маргінесах своїх книжок. Найбільше цитат він наводить із книг Нового Завіту та Псалмів, в основному послуговуючись церковнослов'янською мовою. Книги Старого Завіту автор найчастіше цитує польською. До латиномовної Біблії він вдається спорадично. Біблійні цитати церковнослов'янською не завжди збігаються з текстом Острозької Біблії, можливо, Баранович користувався іншими виданнями окремих книг Святого Письма того часу, наприклад, Новим Завітом і Псалтирем 1658 р. Імовірно також те, що вл. Лазар наводив Біблію по пам'яті, тому допускав невеликі погрішності.

Порівняння польських цитат із Біблією вказує на те, що Лазар Баранович, найімовірніше, користувався перекладом Якуба Вуека, однак теж не завжди наводив його дослівно, часом змінюючи або навіть перефразовуючи текст Святого Письма.

Активне цитування Біблії вказує на те, що Лазар Баранович мав добру пам'ять, яка дозволяла пригадувати та занотовувати біблійні фрагменти, дотичні до змісту казання. В окремих випадках виписані цитати слугували альтернативною «темою» чи мотто проповіді. Значеннєві паралелі між біблійними стихами на маргінесах і текстом казань дозволяють припустити, що вони могли бути своєрідними доповненнями до вже опублікованих проповідей або ж свідченням роботи Барановича над новими церковними ораціями.

Лл. 1: Перша сторінка слова на свято Вознесіння Господнього зі збірки «Меч духовний» Лазаря Барановича (Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, відділ стародруків та рідкісних видань, шифр Кур. 1209п).

Іл. 2: Перша сторінка слова на свято великомучениці Параскеви зі збірки «Труби на дні нарочиті празників» (Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, відділ стародруків та рідкісних видань, шифр Кур. 1185n).

Іл. 3 : Перша сторінка слова на свято великомучениці Варвари зі збірки «Труби на дні нарочиті празників» (Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, відділ стародруків та рідкісних видань, шифр Кур. 1185n).

References

- Brodzhi, Dzh. (2022). Kulturnyi polymorfizm ukrainskoho svitu [Cultural polymorphism of the Ukrainian world]. Kyiv, Ukraine.
- Lazarenko, O. (2005). Osoblyvosti funktsionuvannya polskoi movy v Ukraini u XVII st. (na materialy tvoriv Lazaria Baranovycha) [Features of the functioning of the Polish language in Ukraine in the 17th c. (based on works of Lazar Baranovich)]. Kyiv, Ukraine.
- Matushek, O. (2012). Avtokomunikatsiia u tvorchosti Lazaria Baranovycha [Auto-communication in writings of Lazar Baranovich.]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. Karazina – Bulletin of V. Karazin Kharkiv national university*, 994, Is. 64, P. 29–32.
- Matushek, O. (2013). Propovidi Lazaria Baranovycha v dyskursi ukrainskoho Baroko: monohrafiia [Sermons of Lazar Baranovich in the Discourse of the Ukrainian Baroque: a monograph]. Kharkiv, Ukraine.
- Shamrai, M. (2001). Nevidomi zapysy Lazaria Baranovycha [Unknown records of Lazar Baranovich]. *Bibliotechnyi visnyk – Library bulletin*, 3, P. 29–32.
- Shamrai, M. (2005). Marhinalii v starodrukakh kyrylychnoho shryftu XV–XVII st. z fondu NBU im. V. Vernadskoho [Marginalia in old Cyrillic prints of the 15th–17th c. from the V. Vernadsky national library of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Tymoshenko, L. (2013). Beresteiska (Radzyvilivska) Bibliia 1563 roku ta yii vplyv na relihiini kultury Skhidnoi Yevropy [The Brest (Radziwill) Bible of 1563 and its influence on the religious cultures of Eastern Europe]. *Ukrainskyi arkhoeografichnyi shchorichnyk – Ukrainian archaeological yearbook*, 18, P. 196–218.

Максимчук Ольга Василівна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (Голосіївський просп., 3, м. Київ, 03039, Україна).

Maksymchuk Olha – candidate of philological sciences, researcher at the department of old and rare books of the V. Vernadsky national library of Ukraine (3 Holosiivskyi Av., Kyiv, 03039, Ukraine).

E-mail: zubrytska@yahoo.com.ua

Дата подання: 12 жовтня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 20 квітня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Максимчук, О. Біблійні цитати серед покрайніх записів архієпископа Лазаря Барановича. *Сіверянський літопис*. 2025. № 2. С. 107–116. DOI: 10.58407/litopis.250212.

Цитування за стандартом APA

Maksymchuk, O. (2025). Bibliini tsyaty sered pokrainikh zapysiv arkhiepyskopa Lazaria Baranovycha [Biblical quotes among the marginal notes of Archbishop Lazar Baranovych]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 107–116. DOI: 10.58407/litopis.250212.

